

Ідеї Просвітництва в художній літературі

Оскільки просвітники приділяли значну увагу виховному впливу на суспільство, пропаганді своїх ідей у літературних творах, то не дивно, що характерною рисою, своєрідною «візитною картою» літератури Просвітництва є наявність у ній соціально-філософських ідей.

Принципово важливим є питання щодо ставлення просвітників до релігії. Часто доводиться чути про атеїзм просвітників, хоча послідовним атеїстом навряд когось із них можна назвати. Необхідно чітко розрізнити поняття: **атеїзм** — заперечення самої ідеї Бога як такого й **антиклерикалізм** — критика релігійної догми, церкви, кліру. Просвітники були передусім антиклерикалами. Вольтер, який закликав «розчавити гадину» (католицьку церкву), заявив: «Якби Бога не було, його треба було б вигадати». Отже, він був антиклерикалом, а не атеїстом.

Своєрідне примирення своєї ідеології з релігією просвітники знайшли в **деїзмі** — ученні про те, що Бог є і Всесвіт створений саме Ним. Однак, створивши людину і все, що її оточує, давши всьому цьому першопоштовх, на певному етапі Бог відсторонився й перестав утручатися в справи людей. Відтоді, мовляв, людство живе за божественними законами, хоч і не завжди здогадується або замислюється над цим. Просвітникам, щиро захопленим наукою і можливостями розуму, світ уявлявся ніби чудово налагодженим і добре продуманим велетенським механізмом, де кожна пружинка й коліщатко мають своє місце й виконують чітко визначену функцію. І справді, як не завмерти в благоговійному спогляданні величної краси й гармонії природи й Космосу? Як не замилуватися також відчуттям справедливості, притаманним людині, готовій на самопожертву заради інших людей? Подібне світосприйняття чи не найяскравіше сформулював видатний німецький філософ-просвітник і І. Кант у своєму знаменитому вислові —

епіграфі до цього розділу підручника: «Дві речі тим більше дивують мене, чим більше я думаю про них: зоряне небо наді мною і моральний закон у мені».

На думку деїстів, учені, відкриваючи закони природи, насправді відкривають божественні закони, недосяжні пересічному розумові. Саме тому видатного вченого Ісаака Ньютона й називали тоді «геніальним інтерпретатором божественного промислу». Отже, за логікою деїзму, відкривши закон усесвітнього тяжіння, Ньютон відкрив один із божественних, але до часу прихованих від людей законів. Так була знайдена хай тимчасова й хистка, але все ж таки рівновага між вірою й розумом.

Чи не найважливішою в добу Просвітництва була звична нині, але нова й смілива тоді **ідея рівності від народження всіх без винятку людей**. Передовсім рівності суспільної, соціальної: міщан і шляхтичів, селян і ченців, тобто всіх прошарків суспільства.

Ніколи доти це питання не ставилося так гостро, принципово, по-науковому ґрунтовно. Просвітники проголосили **гасла свободи, рівності, братерства** всіх людей! Якщо раніше церква проповідувала рівність усіх перед Богом (бо всі є «рабами Божими»), то Просвітництво - проголосило рівність усіх без винятку перед законом (тут виток сучасного «верховенства права»). Для дворян це було справжнісіньким шоком: як це можна їх, високородних, зрівняти в юридичних правах із якимись неотесаними мужиками й міщанами? Годі й уявити, щоб граф Дорант, герой комедії Мольєра «Міщанин-шляхтич», насправді визнав міщанина Журдена рівним собі. Ні, той новий суспільний устрій, який пропагували просвітники (тобто капіталізм, буржуазне суспільство), абсолютно не влаштовував тогочасних «господарів життя» — благородних шляхтичів. Адже навіть слово «благородний» означало тоді не «чесний, щирий, незрадливий», а «народжений у "благій" (шляхетній, високій) родині», тобто — винятково шляхтич, дворянин. Усі інші члени суспільства, незважаючи на будь-які їхні чесноти, «благородними» вважатися не могли.

Ad Fontes

Вік Просвітництва в галузі проблеми свободи привів до таких же великих відкриттів, як і в галузі проблеми безконечності для будови Всесвіту.

М. Попович

І раптом шотландський поет-просвітник **Роберт Бернс** кинув справжню ідеологічну бомбу, написавши такі рядки:

<i>Бундючиться вельможний лорд,</i>	<i>Дворянства гербового?</i>
<i>Що сотні слуг у нього.</i>	<i>Звання — лиш карб,</i>
<i>Дурний як пень, лихий як чорт,</i>	<i>Людина — скарб,</i>
<i>А корчить з себе Бога.</i>	<i>Дорожчий від усього...</i>
<i>Що з того пустого</i>	

Переклад Л. Первомайського

А Вольтер із притаманною йому блискучою дотепністю заявив, що повірять у природжені станів привілеї, коли побачить, що дворянин народжується зі шпорами на ногах, а недворянин — із сідлом на спині. Ось де була справжнісінька революція у світогляді, яку здійснило Просвітництво!

Просвітники пропагували і **релігійну рівність**. Так, герой філософської повісті Вольтера «Простак», Гурон, зустрічається в Бастилії з янсеністом (релігійним опонентом панівного у Франції католицизму) Гордоном, якого зображено з великою симпатією. А ось єзуїт, отець Ту-а-Ту (Тут-і-Там, тобто «і вашим, і нашим», «до послуг усіх») є повністю сатиричним образом.

Дуже продуктивною й важливою була ідея **національної рівності**. Так, у народній драмі Фрідріха Шиллера «Вільгельм Телль» зображена національно-визвольна боротьба швейцарців проти австрійського поневолення. За переконанням автора, швейцарці мали право обирати —

жити їм у складі імперії Габсбургів чи виокремитися, бо вони мали однакові з австрійцями «природні права», на свободу та національне самовизначення.

Надзвичайно актуальною для тієї доби була також ідея **расової і релігійної рівності**. Траплялися випадки, коли суто ідеологічно художня література випереджала навіть саму ідеологію. Так, у романі англійця Д. Дефо «Робінзон Крузо» чи не вперше у світовій літературі темношкіру людину (дикуна П'ятницю) зображено з неприхованою симпатією. Він стає майже другом білошкірого Робінзона. Однак чому «майже»?

Річ у тім, що Дефо жив у добу, коли работоргівля й рабоволодіння процвітали навіть на державному рівні, й десятки тисяч «робінзонів» ловили й продавали в рабство мільйони «п'ятниць». На цьому тлі сам факт видання твору, де темношкірий є позитивним персонажем, був своєрідним викликом суспільній думці європейців. Проте водночас Дефо був сином своєї доби, тож не можна вимагати від нього неможливого. Для нього білошкіра людина, а тим більше англієць, уявлялася таким собі «хазяїном світу». Та й сам Робінзон вирушив у мандри, які привели його на безлюдний острів, аби розбагатіти саме на работоргівлі. Першим словом, якого навчив Робінзон П'ятницю, було саме «master» («хазяїн»), а не «freand» («друг»), але стосунки між білошкірим і темношкірим персонажами наближалися до дружніх. Тож тогочасні європейці, читаючи роман, отримували урок толерантного ставлення до представників інших рас.

Саме доба **Просвітництва розвінчала систему рабоволодіння**. Звичайно, індивідуальний і колективний (згадаймо хоча б повстання Спартака в рабовласницькому Римі) спротив рабству виник одночасно із самим рабством, але саме просвітники поставили питання про філософське заперечення рабства, права на володіння людиною людиною як протиприродного стану людських стосунків. Для порівняння: видатний філософ античності Платон розглядав раба як живий засіб виробництва: мотика, плуг — неживі засоби виробництва, раби — живі засоби виробництва. Натомість просвітники, уславляючи свободу як природне право

кожної людини, тим самим засудили рабство як неприродний, ненормальний стан суспільства.

Ю. Шейніс. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Робінзон Крузо»

Нині Америку навіть уявити важко без тамтешніх «темношкірих зірок»: музиканта Луї Армстронга чи боксера Кассіуса Клея. Мулат Барак Обама став Президентом США. А один із його попередників Вільям Клінтон, дбаючи про політичний імідж своєї країни, офіційно вибачився перед

темношкірими американцями за работоргівлю й рабоволодіння, які існували на території Сполучених Штатів. Однак сталося це лише наприкінці ХХ ст., тобто десь через дві сотні років після «доби Розуму», просвітники ж почали цю благородну справу першими. Отож саме старанням просвітників, зокрема письменників, людство завдячує тим, що рабство, ця ганьба роду людського, не тривало ще довше. Адже дух відрази до рабства, на якому були виховані покоління читачів, зрештою, вплинув на суспільну думку і спонукав законодавців заборонити цей загалом вигідний державний «бізнес».

Для просвітників однією з центральних була **опозиція «цивілізація»** (часто зі знаком «мінус») — **«природа»** (зазвичай зі знаком «плюс»). Слово «природа» в цьому контексті означало первісний, не зіпсований цивілізацією стан людини й людства. Адже більшість просвітників уважали, що за своєю

природою, від народження, кожна людина є гарною. А псують її нерационально влаштоване суспільство, держава чи релігія, які забирають у неї права, що належать їй від народження. Отже, коли людина звільниться від тиску суспільних інституцій і почне керуватися в житті виключно тверезим розрахунком і знаннями, проблеми моралі відпадуть самі собою. Оцей ідеал

людини, не зіпсованої цивілізацією, отримав назву, яка тоді ж стала терміном, одним із центральних понять Просвітництва, — **«природна**

людина».

Nota Bene

Природна людина («l'homme naturel») (як літературне поняття) — тип персонажа, який виник у літературі Просвітництва. Часто — герой, який виріс на природі й не зазнав згубного впливу цивілізації; персонаж, який відмовляється від суспільних умовностей і надає перевагу природному праву. Яскраві приклади — П'ятниця («Пригоди Робінзона Крузо») і Гурон («Простак»).

Тому, хоча першим у світовій літературі образом природної людини вважається дикун П'ятниця з роману Д. Дефо «Робінзон Крузо», поняття «природна людина» зовсім не обмежується значенням «людина, яка виросла на природі, не зазнавши впливу цивілізації» (хоча може включати й це значення). Просвітники взагалі оспівували природу, вважаючи її ідеалом гармонії та прикладом для наслідування.

Особливо відзначився Ж.-Ж. Руссо, абсолютизуючи роль природи й занадто радикально відкидаючи позитивний вплив цивілізації на розвиток людини й людства. Із ним дискутував Вольтер, довівши думку опонента до абсурду: мовляв, якщо цивілізація — це виключно погано, то що ви пропонуєте натомість, пане Руссо, невже закликаєте людство повернутися назад, «на карачки»?

У філософській повісті «Простак» є відлуння цієї дискусії. «Природна людина» Гурон потрапляє до Бастилії, де сидить у камері з високоосвіченим янсеністом Гордоном. «Цивілізований» учений стариган і «природний» дикун-юнак проводять наукові дискусії. Результат — взаємне вдосконалення. Це один із конкретних випадків утілення в художньому творі концептуального прагнення просвітників — спроби примирити «природу» й «цивілізацію» (суспільство).

З одного боку, Гордон визнає переваги «природної людини» (і це збігається з поглядами Руссо): *«Він (Гурон. — Ю. К.) записав багато думок, які вжахнули старого Гордона. "Як! — казав той сам собі, — п'ятдесят*

років витратив я на своє навчання і тепер боюся, що не зможу наздогнати природний добрий розум цієї майже дикої дитини. Я тремчу, зміцнивши старанно свої заботони; він же слухав тільки простої природи"»;³ іншого боку, і Гурон визнав благотворну роль наук у своєму вдосконаленні (а це вже суголосьне позиції Вольтера): «...Мене спокушає повірити в перевтілення, — говорив він (Гурон. — Ю. К.), — бо я сам із тварини перетворився на людину...»

Близькою до опозиції «природа» — «цивілізація» є ще одна важлива опозиція Просвітництва: **«природне право» — «суспільна угода»**. Уперше думку про «суспільну угоду, договір» висловив уже згаданий Дж. Локк у трактаті «Про державне правління» (1690). Згодом це вчення було використане в роботі Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду» (1762) і в ідеологічному обґрунтуванні Великої французької революції.

Просвітники чудово розуміли, що «жити в суспільстві і бути незалежним від нього неможливо», що іноді індивідові (який перебуває в «природному стані») треба обмежити свої права й свободи задля блага більшості членів суспільства і що «справедливість і дотримання законів є принципами, з якими погоджується більшість людей».

Саме опозицію «природне право» — «суспільна угода» використав Вольтер у своїй повісті «Простак», посилаючи Гурона «женитися» на панні Сент-Ів. Як завжди дотепний, він вигадав антонім поняттю «природне право» — «природне розбишацтво»: *«Простак захищався, посилаючись на природне право, яке він досконало знав; абат хотів довести, що перевагу мусить мати право громадянське і що коли б поміж людей не було угод, природне право мало не завжди перетворювалося б на природне розбишацтво»*.

Саме ідея «природного права» є одним із джерел ключового поняття сучасного цивілізованого світу — поняття «права людини», до яких належать: право на свободу, право на власність, право на безпеку, право на опір насильству і т. д. А юридично просвітницька ідея «природного права»

була оформлена в «Декларації прав людини і громадянина», прийнятій під час Великої французької революції: «Мета будь-якого політичного союзу — збереження природних і непорушних прав людини». А філософськи цю ідею удосконалив І. Кант: «Люди, оскільки сама їхня природа є кінцевою метою, не повинні використовуватися як засіб».

Ad Fontes

Головний принцип лібералізму — свобода особистості. Головна проблема, яка при цьому виникає, — як забезпечити - свободу кожної особистості, якщо зіткнення двох свобод може призвести до насильства.

М. Попович

Ще однією ключовою ідеєю Просвітництва була **ідея освіченого монарха**. Як мовилося, за магістральний напрям, головний засіб удосконалення людства просвітники обрали культурно-просвітницьку діяльність. Тому логічно поставало запитання: а з кого, власне, потрібно починати?

Найоптимальнішим початком поширення освіти серед народу уявлялася освіта монарха (короля, царя, шаха тощо). Той, у свою чергу, почне освічувати міністрів, вони — своїх підлеглих і так далі, зрештою, вони зроблять освіченим увесь народ своєї країни, адже влада в їхніх руках. Згодом німецький письменник-романтик Гофман іронізуватиме над буквально циркулярним «уведенням Просвітництва» у вигаданому князівстві Керепес. Однак самим просвітникам ідея освіченого монарха абсурдною не видавалася.

Оптимізм як провідний настрій доби Просвітництва

Проте ніякі розчарування не могли вплинути на загальний позитивний настрій, оптимістичний дух епохи Просвітництва.

Домінантою настрою доби була вже згадана безмежна та щира віра в

перетворюючи й усеперемагаючи силу людського розуму й освіти, у неминучість настання «царства розуму». Саме на цій вірі ґрунтувався й домінуючий (хоч і не єдиний) настрій тієї доби — оптимізм, радісне світосприйняття.

Звичайно, це не означає, що всі просвітники були безтурботними мрійниками. Якраз навпаки: розумні й освічені, вони дуже добре бачили недоліки й вади реального життя. Однак, попри все, просвітники вірили в розум, у можливість справедливого, раціонального влаштування суспільства і саме такими залишилися у вдячній пам'яті нащадків.

Отже, нехай просвітники іноді й помилялися, хай не всі їхні проекти та «блискучі обіцянки» пощастило реалізувати, але саме вони висунули привабливі та актуальні й нині гасла свободи, рівності, братерства, заклали основи демократичного устрою сучасного цивілізованого світу, саме на їхній ідеології засновані конституційні засади багатьох сучасних держав і різноманітні декларації та хартії прав людини. Усе те, що ми нині шанобливо називаємо європейськими цінностями, багато чим зобов'язане діяльності тих добре освічених і надзвичайно талановитих людей — просвітників. І передовсім саме добі Просвітництва з її «фаустіанським» духом жаги пізнання завдячує західна цивілізація, що вона досягла того рівня розвитку, на якому нині перебуває.

І насамкінець ще один підсумок величної епохи: саме у XVIII ст. остаточно утвердилася ледь означена в добу бароко єдина європейська культура, а в певному сенсі — і культура світова. Тож зовсім не випадково в 1827 р., наприкінці доби Просвітництва, завершуючи тривалу роботу над грандіозною трагедією «Фауст», Гете сказав: «Зараз ми вступаємо в епоху **світової літератури**».